

Володимир Титов

ТИТОВ Володимир Данилович — доктор філософських наук, професор кафедри логіки Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (м. Харків). Сфера наукових інтересів — історія логіки, прикладна юридична логіка, соціальна філософія.

ПРО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА США*

Незважаючи на довгу світову й вітчизняну традицію, філософія права представляє відносно нову галузь правничих і філософських досліджень як в Україні, так й в інших колишніх радянських республіках. Протягом 70 років абсолютного панування марксистсько-ленінської філософії з її претензією бути універсальною теоретичною доктриною й одночасно «вищою стадією світової думки» для особливої філософії права не було місця. У тих рідких випадках, коли все-таки доводилося про неї говорити, внесок західних авторів, і особливо американських, розглядався винятково в критичному плані.¹

Ситуація змінилася тільки після розпаду СРСР в останнім десятилітті ХХ сторіччя. Перша хвиля демократизації, що привела до формування нових незалежних держав, створила умови для філософської рефлексії про право й бажаний для суспільства правовий порядок. Але до цього часу багато яких із традиційно філософсько-правових проблем відійшли до дисциплінарних царин соціальної філософії, загальної теорії права й держави або до політології, і тепер (принаймні в Україні) немає згоди в розумінні демаркаційних ліній між ними. Уже одна ця обставина спонукає до вивчення іноземних філософсько-правових традицій, що не мали драматичної перерви у своєму розвитку і вже отримали всесвітню відомість і визнання. Одну з таких традицій (поряд із британською, французькою, німецькою, італійською, скандинавською) представляє американська філософія права.

В Україні, як і на всьому пострадянському просторі, американська філософія права відносно мало відома, головним чином завдяки перекладам робіт Лона Фуллера [10], [11] та Роналда Дворкіна [3]. Деяка загальна інформація про розвиток американської філософії права може бути отримана з робіт Морріса Коена [4], Х.Л.А. Харта [12], Сурія Сінха [7], Едварда Леві [5] й почасти з робіт Лоуренса Фрідмена [9] та Вільяма Бернхема [1], [2].

З наявних у вітчизняній літературі робіт найбільш близькою до теми пропонованого мною дослідження є книга А. Старченка [8]. Ця книга охоплює період 1950-1960-х рр. і містить попередню інформацію для того, щоб приступати до більше повного й детального дослідження. Однак, у силу вимог радянського періоду, вона була написана з так званих «класових позицій», і містить ряд недоречних ідеологічних оцінок. Крім того, майже через 40 років вона не може вважатися достатнім джерелом у цій області.

Ця обставина приводить до появи помилкових тверджень, що з'являються в роботах навіть досить відомих авторів. Так, у *Вступі* до одного з головних трактатів Л. Петражицького, написаних відомими російськими вченими Л. Спірідоновим та І. Честновим, стверджується наступне:

*Автор висловлює щирю вдячність Дирекції Програми Фулбрайт-Кеннан за нагоду зібрати матеріали для даної роботи у 2006 році в Центрі Вудро Вільсона (Вашингтон, ОК).

¹ Див.: Зивс С.Л. Кризис буржуазной законности в современных империалистических государствах. — М., 1958.; Михайловская И.Б. О положении личности в англо-американском уголовном процессе. — М., 1961; Туманов В.А. Буржуазная правовая идеология. — М., 1971; Николайчик В.М. США: «Билль о правах» и полицейское расследование. — М., 1973; Гуценко К.Ф. Уголовная юстиция США. М., 1979. Туманов В.А. К критике концепций судейского права. — Советское государство и право. — 1980, №3, с.111-118; Филиппов С.В. Судебная система США. М., 1980; Николайчик В.М. Уголовный процесс США. — М., 1981; Власихин В.А. Служба обвинения в США: закон и политика. — М., 1981; Черниловский З.М. От Маршалла до Уоррена. Очерки истории Верховного Суда США. — М., 1982; Ковалев В.А., Чаадаев С.Г. Органы расследования и судебная система США. — М., 1985; Грязин И.Н. Критика методологических основ современной англо-американской буржуазной теории права. Автореф. дис. д-ра юрид. н. — М., 1986. Егоров С.А. Политическая юриспруденция в США. — М., 1989. *та ін.*

«Безсумнівно (!), існує зв'язок між психологічною теорією права Л. Петражицького та представниками американської школи юридичного реалізму (Дж. Франк, К. Ллуеллін, О. Холмс і т.д.). Останній доповнив (?) ідеї Петражицького фрейдизмом (?) і розглядав право як психологічні спонукання судді в прийнятті його рішень (емоції, симпатії й антипатії, упередження, інтуїтивні прогнози й інші ірраціональні фактори)» [6, с.18].

Важко ідентифікувати джерело для такого твердження, оскільки самі його автори такого джерела не вказали. Звичайно, Л. Петражицький був видатним теоретиком права, причому дійсно відомим в Америці завдяки перекладу його головної роботи. Але, по-перше, американський юридичний реалізм мав власні ідейні джерела й коріння у методології Крайстофера Ленгдела щодо навчання праву розбором конкретних справ (case-study) і в теорії Холмса щодо інтерпретації загального права; по-друге, для тих, хто читав роботи Холмса, Ллуелліна й Френка, абсолютно неможливо уявити їх у ролі судових психоаналітиків, а посилань на Петражицького в їхніх роботах взагалі немає. До речі, навіть порядок згадування американських авторів у наведеній цитаті свідчить про незнання того, як їх варто було б перераховувати. Гарвардський професор і потім Суддя Верховного суду США Холмс, учасник Громадянської війни, одержав всесвітню популярність ще наприкінці XIX століття завдяки класичній книзі «Загальне право» (1881), тоді як судді Карл Ллуеллін і Джером Френк одержали національну відомість тільки наприкінці 1920-х рр — 1930-х роках.

Варто сказати, що й в американській літературі роботи монографічного характеру, присвячені історії національної філософсько-правової думки, досить рідкі. Взагалі, перші спостереження над становленням і специфікою правового менталітету американців були зроблені навіть не ними самими, а відомим французьким політичним мислителем Алексисом де Токвілем у його «Демократії в Америці».

Звернення самих американських учених до історії власної філософії права (юриспруденції) відбулося тільки в 1920-х — кінці 1930-х років після виходу у світ робіт декана Гарвардської школи права Роско Паунда «Дух загального права» (1921) [17], «П'ятдесят років юриспруденції» (1937) [15] і «Ера формування американського права» (1938) [16]. У передмові до останньої роботи Паунд відзначала: «Потрібна ціла книга в багатьох томах, щоб адекватно відобразити історію формуючої ери американського права. Наш час не готовий для такої книги. Занадто багато попередньої роботи має бути здійснено для історії права в кожному штаті й регіоні» [16, p.vii].

Така робота незабаром з великим ентузіазмом і ретельністю стала виконуватися. Почали виходити у світ великі антології, що представляють всю розмаїтість творчих підходів американської філософсько-правової думки. Серед них слід особливо зазначити капітальну (більше 1200 сторінок) антологію Джерома Холла [14].

У моєму дослідженні не ставиться завдання апологетики американської філософії права, тим більше, що американські юристи й філософи, як я покажу далі, критикують один одного набагато різкіше й ґрунтовніше, ніж це робилося в СРСР навіть у самі напружені періоди ідеологічного протистояння за часів «холодної війни»

Ціль пропонованої мною роботи — здійснити систематичну реконструкцію історичного розвитку американської філософсько-правової думки. При цьому передбачається використання оригінальних текстів американських авторів, що представляють найбільш впливові філософські тенденції, аргументи й теорії. Маються на увазі такі інтелектуальні лінії, як традиціоналізм, прагматизм, реалізм, соціологічна й аналітична тенденції, формалізм, критичні дослідження, постмодернізм, фемінізм тощо. При цьому передбачається встановлення ключових представників тієї або іншої тенденції або школи, аналіз їхніх фундаментальних робіт, а також ступеня й перспектив їхнього значення й поширення в американській, західноєвропейській і пострадянській філософії права.

Декілька слів про методологію пропонованого підходу.

Я використовую реконструктивно-історичний і систематичний підхід. Реконструктивно-історичний і систематичний підхід означає, що я хотів би встановити відправні пункти й первісні формулювання головних проблем і способів їхнього рішення в американській

філософсько-правовій і світовій традиціях, порівнюючи їх між собою. При цьому доречно зосередитися на текстах і тезах як історико-філософських фактах (подіях), їхньому відборі й розташуванні в гомогенні групи. Результат, як очікується, буде реконструкцією складного історичного руху у формі відносно простих парадигмальних моделей, типу «правління закону» або «прав людини». Хоча я й визнаю слушною аргументацію К. Поппера проти історизма, проте вважаю, що вона не стосується об'єктивного історичного вивчення росту філософсько-правового знання, позбавленого апологетичної або гіперкритичної мети.

Систематичність у цьому підході може бути досягнута як за рахунок повноти й безперервності передбачуваного аналізу, та й за допомогою фіксації субординаційних і координаційних зв'язків між виділеними структурними елементами, їхніми функціями й взаємодіями. Стосовно до історії американської філософії права це можуть бути ідеї щодо невід'ємних особистих прав, їхнього диференціювання в стилі Веслі Хохфелда (право, дія, модус свободи і волі, привілей), кореляції між правами й обов'язками, взаємодія між юрисдикцією окремих штатів і федеральною владою і т.ін.

При такому підході широко використовується історичний опис загального курсу американської філософії права з метою дослідження як її місця в загальному розвитку американської філософії взагалі, так й її значення для більше широких інтелектуальних традицій, особливо для «звичок серця» (*moeurs de couer, habits of the heart* — вислів де Токвіля) в американській правовій свідомості.

Наступні методи полягають в класифікації визнаних тенденцій і систематичному порівнянні американської, англійської і континентальної європейської традицій у правовому філософствуванні та в інтерпретаціях розходжень із метою подальшого порівняльного аналізу різних перспектив у філософії права. Цей аналіз буде прагнути до роз'яснення сильних і слабких пунктів кожного підходу в застосуванні до проблем сучасного права.

Як й у будь-якій філософській роботі, у пропонованому дослідженні мають використовуватися насамперед квалітативні методи. Але для об'єктивності й повноти аналізу буде необхідно залучити деякі кількісні характеристики щодо дат, статистичні дані про динаміку населення, про етнічну й релігійну структуру імміграції, про професійні групи й асоціації, кількість релевантних публікацій і т.ін.

Стратегія мого дослідження полягає у вивченні першоджерел і тих досить нечисленних робіт, присвячених історії філософсько-правової думки США, які є в американській й європейській літературі.

Перший розділ пропонованого дослідження буде присвячений реконструкції філософсько-правових аспектів політико-правових документів, що відносяться до колоніального періоду та революційного періодів (твори і промови Бенджаміна Франкліна, Джорджа Вашингтона, Томаса Джефферсона, Александра Гамільтона, Джона Адамса; інших видатних американських авторів на характер і значення прав і свобод як основних елементів американського юридичного менталітету. Тут же передбачається розглянути вплив ідей французької Просвіти, а також таких британських політико-правових мислителів як Едвард Кок, Томас Гоббс, Джон Локк, Дейвід Г'юм, Вільям Блекстон, Адам Сміт і Джереми Бентам.

Другий розділ буде стосуватися часто цитованих в американській літературі висловленим при прийнятті рішень у Верховному Суді США думкам його членів: Джона Маршалла (1755-1835), Вільяма Джексона (1771-1834), Роджера Тейні (1777-1864), Міллера Фрімена (1816-1890), Джозефа Бредлі (1813-1892), Олівера Холмса мол.(1841-1935), Луїса Брандейса (1856-1941), Чарлза Г'юза (1862-1935), а також добутоків видатних філософів і вчених-юристів: Вільяма Джеймса, Джона Дьюї, Крайстофера Ленгдела, Роско Паунда, Бенджаміна Кардозо, Морріса (батько) і Фелікса (син) Коенів, Веслі Хохфелда, Джерома Френка, Карла Ллуелліна, Лона Фуллера та ін. Особливий акцент передбачається зробити на розгляді взаємозв'язків і розходжень між юридичним (правовим) реалізмом, прагматизмом і позитивізмом у філософсько-правових дослідженнях, на спробах їхнього відновлення в наші дні. У цьому контексті передбачається також дослідити вплив теорій Ганса Кельзена та Х.Л.А. Харта на американську філософію права.

Третій розділ буде присвячений сучасним проблемам, актуальним для американської філософії права. Це, як очікується, буде найважливішою частиною дослідження. Моя увага буде зосереджена тут на основних роботах сучасних авторів: Б. Лейтера, Дж. Бер, Дж. Коулмена, С. Шапіро, Р. Дворкіна, Л. Фрідмена, М. Хорвіца, Д. Паттерсона, Р. Познера, Р. Рорті, А. Скаліа, Ф. Шауера, М. Ташнета, Д. Кеннеді та ін.

Історичні роботи, особливо пов'язані з моєю темою, є рідкими навіть в американській літературі. Тому я сподіваюся, що реалізація цього проекту буде важливою для розвитку української філософії права, хоча б у плані знайомства з досвідом значно більше багатой американською юридичною-філософською традицією.

Ще декілька інших методологічних зауважень, підказаних традиційною технологією наукового дослідження.

Перше стосується визначення самого предмета вивчення.

У континентальній традиції вважається, що філософія права займається встановленням гранично загальних положень, які потім можуть бути використані в законодавстві, судовій практиці й освіті як загальноновизнаний базис для нових законодавчих ініціатив, прийняття судових рішень і формування юридичного світогляду майбутніх юристів. В англо-американській традиції термін «філософія права» довгий час не був у великій честі. В Англії, Америці й інших країнах, де прийнята традиція «загального права», воліють користуватися термінами «юриспруденція» і навіть «загальна юриспруденція», і лише останнім часом стали ототожнювати її з філософією права. У цьому я бачу симптом глобалізації, коли не тільки американські й англійські вчені визначають стандарти наукової термінології, але й самі в усе більшій мірі починають зважати на континентальні роботи в даній області.

Друге зауваження. Справа тут не просто у виборі тих або інших слів для позначення особливої предметної області, прикордонної між філософією й загальною теорією права. Для англо-американської правової традиції характерна практична спрямованість будь-якого сорту теоретичних досліджень. Тому їй глибоко далека абстрактність і пишномовна риторика багатьох континентальних філософсько-правових систем з їхньою претензією на універсальність та фіналізм пропонованих пояснень правової реальності та шляхів її розвитку. Більше того, у самих спробах конструювання раз і назавжди завершених і логічно-досконалих філософських систем права англійці й американці досить справедливо підозрюють спроби свого роду ментального насильства не тільки над традицією загального права, але й над властивою йому свободою інтерпретації та в остаточному підсумку — над свободою юридичного мислення і прийняття рішень.

Третє зауваження. Розходження між континентальним і англо-американським підходами до філософії права або юриспруденції полягає в тому, що місце міркувань про Сутність Права взагалі (континентальна Філософія Права, *Philosophy of Right*) англійські й американські юристи воліють говорити про природу конкретного права (*right*), співвідносячись його не стільки з високою підставою, що йде в стратосферу, а з Конституцією, судовим прецедентом і способом процесуального захисту. При такому розумінні міркування про приватне право мають сенс тільки в контексті наявного закону, тобто замість *Philosophy of Right* розвивається *Philosophy of Law*. У силу цього безсумнівного зниження спекулятивного градуса виникає ілюзія того, що самостійної американської правової філософії взагалі довгий час не існувало. Видатний американський філософ Морріс Коен в 1950 році справедливо помітив:

«Хоча американський досвід у створенні (і руйнуванні) права був винятково багатим у його новизні й розмаїтості, наш внесок у філософію права не був вражаючим ні з якісної, ні з кількісної сторони. Багатство практичного досвіду не завжди приносить щедри плоди в цій сфері думки. Однак, якщо ми візьмемо термін філософія права не в його технічному, а в більше широкому сенсі, як загальну рефлексію над природою правових інститутів, вона не цілком була відсутня в нас, хоча й була в нижньому пункті розвитку в дев'ятнадцятому сторіччі. Така рефлексія була фактично пробуджена Революцією й пізніше одержувала стимули від контрверсій у природі Конституції в аспекті відносин між штатами й Союзом» [13, p.134].

Це міркування є ключовим для мого історичного огляду становлення американської

філософсько-правової думки.

Четверте попереднє зауваження. У традиційних історіях філософії й в історіях правової філософії) звичайно приділяється мало уваги соціальному й духовному контексту, у якому розвиваються ті або інші філософські ідеї. У своїх роботах я намагаюся показати не тільки еволюцію самих ідей, а й ті соціальні умови, і те соціальне середовище й тло, у яких вони виникли. Насамперед, для мене важливо встановити, ким були ті люди, які пропонували ті або інші філософсько-правові ідеї й до кого саме вони зверталися зі своїми ідеями. Стосовно до філософії можна припустити, що одні мислителі пишуть, так би мовити, для себе, заради задоволення потреби в самовираженні, ніяким чином не адресуючись до сучасників, у яких вони не можуть знайти розуміння й відгук, а скоріше апелюючи до майбутніх поколінь. В американській філософії таким був Чарлз Сандерс Пірс. Інші, навпроти, апелюють до сучасників й активно просувають свої ідеї серед широкої публіки (Джон Дьюї). Треті, зайняті більше складними й малоцікавими для широкої публіки проблемами, адресуються до власного професійного співтовариства (Хіларі Патнем). Очевидно, такі паралелі можна відшукати й в історії американської філософії права: є свої досить ексцентричні затворники (Генрі Торо), є трибуни (Томас Джефферсон, Абрахам Лінкольн, Франклін Делано Рузвельт, Мартін Лютер Кінг), є й високі професіонали (Олівер Холмс, Роско Паунд, Карл Ллуеллін, Лон Фуллер і багато інших, про які буде мова далі).

При такому підході в історії американської філософії права мене цікавлять не тільки самі автори філософсько-правових концепцій, але й те, як ці концепції поширені серед пересічних людей. Звичайно, щоб бути адвокатом, суддею або професором права, потрібно мати широкі та глибокі знання законів і концепцій їхнього створення. Але й будь-який інший громадянин має свої, нехай невеликі, але все-таки цілком певні правові знання, необхідні йому в повсякденному житті. Більше того, серед цих повсякденних знань права є якісь фундаментальні знання, які істотно впливають на весь вигляд правової системи даного суспільства й над якими потім надбудовується все подальше законодавство й правові теорії. Якщо завгодно, ці фундаментальні й загальновизнані знання можна назвати правовими архетипами. Комплекси й вектори цих архетипів визначають специфіку тієї або іншої правової системи. Правові архетипи англійців й американців принципово відрізняються не тільки від архетипів, скажімо, росіян або українців, але й від архетипів французів чи німців.

Для англійців й американців Конституція є вираження своєрідної світської релігії (civil religion), визнання та дотримання якої абсолютно необхідно для всіх без винятку громадян і органів державної влади. Конституції не змінюються століттями, і лише в рідких випадках доповнюються поправками. У центрі конституцій перебуває індивідуум, права й свободи якого проголошуються основою суспільного ладу.

Французи й німці не мають такого пієтету до своїх конституцій, але користуються ними як робочим інструментом, що при необхідності завжди можна вдосконалити або взагалі замінити. Проте, конституції Франції й Німеччини успішно працюють, гарантуючи громадянам цих держав соціальну захищеність і весь спектр проголошених у них прав.

Для росіян й українців, що мають сумний досвід лицемірства й облудності «сталінської» й «брежнєвської» радянських конституцій, а в останні роки — постійного перекроювання національних конституцій під «фігури» нових політиків, ці основні закони усе ще залишаються тільки набором гарних і цілком правильних фраз, що практично нічого не гарантують пересічним членам суспільства, які не мають багатства або/і вже досягнутої влади. Хоча положення про права й свободи громадян у принципі ті ж, що й у конституціях розвинених демократичних держав, при спробах скористатися ними виникає враження, що вони просто формально запозичені із західних конституцій і не можуть бути реалізовані в тім змісті й обсязі, у яких вони задекларовані, у силу відсутності як соціально-економічних умов, так і правових механізмів їхньої реалізації, а головне — політичної волі парламенту та урядів розробити й впроваджувати ці механізми.

Для розуміння подальшої еволюції американської філософської думки вже в цьому початковому пункті важливо позбутися деяких упереджень, які досі поширені за межами

Америци і які знаходять своїх прихильників навіть у самій Америці.

Упередження перше — Америка країна «без минулого». Але, по-перше, поняття «минулого» дуже мглисте й відносне. Формування Великобританії й Франції, наприклад, у їх сучасних державних кордонах завершилося тільки до кінця XVII сторіччя, а сучасної Італії, Німеччини, Болгарії, Румунії, Греції — в останніх декадах XIX століття. Сучасні англійці, шотландці й ірландці після серії завоювань саксами та норманнами перестали бути тими британцями і кельтами, яких завойовував Юлій Цезар, так само як не є древніми германцями або готами сучасні німці, і не є древніми галлами сучасні французи. Якщо ж мати на увазі культурну спадщину й наступність, то перші покоління американських мислителів були настільки ж включені в орбіту впливу античної грецької й римської спадщини та сучасних їм політичних, релігійних і філософських дебатів, що і їхні колишні співвітчизники на європейському континенті.

Упередження друге — філософія може розвиватися тільки в межах аристотелівської схеми: онтологія — епістемологія — логіка — етика (включаючи теорію права та соціально-політичну філософію) і естетика. Але античній думці знадобилося майже триста років для того, щоб сформувати корпус головних філософських проблем і дати перші систематично розвинені концепції. Континентальна європейська думка аж до Бекона та Декарта розвивалася шляхом постійного вдосконалювання класичних зразків, а її вершиною можна вважати систему Томаса Аквіната. Ця лінія філософствування після Аквіната виродилася в чисте схоластичне мистецтво, марне для практики. Саме проти нього й була спрямована висхідна до Бекона, Гоббса й Локка емпірико-практична тенденція. Вона й виявилася найбільш близькою для американської філософської думки, що із самого початку її формування звернулася не до традиції, а до універсальних питань про природу людини, про її походження, призначення й долю, про відносини між людьми та природу громадського порядку. Ці питання в той же час були найбільш актуальними, тому що від їхнього вирішення прямо залежала оптимальна життєва орієнтація, а в остаточному підсумку саме життя перших колоністів.

Упередження третє — Америка «нефілософська країна». Якщо філософ, що живе в якійсь країні, пропонує систему, що включає всі названі вище компоненти (як Платон, Аристотель, Кант або Гегель), вважається, що в цій країні є філософи. Якщо ж таких творців систем ні, то й країна вважається «нефілософською». Взагалі повинен пройти досить тривалий історичний період для того, щоб у якихось націй з'явилася власна філософська думка, вплив якої поширювався б за її національними границями. Більше того, у націй, що формуються на основі колишніх колоній, цілком природно довгий час зберігається інерція звертатися за рішеннями філософських проблем до більше зрілої традиції, що вже склалася в метрополії. У цьому випадку перші покоління американців могли користуватися надзвичайно близьким ним і по культурі, і по проблематиці писаннями британських мислителів — Ф. Бекона, Е. Кока, Т. Гоббса, Дж. Локка, Д. Г'юма, М. Гейла, В. Блекстона, Дж. Бентама, а пізніше — Дж. Мілля та Г. Спенсера. Але саме *пізніше* — в період з середини XVIII — до середини XIX століття американська філософія права вже стала набувати власного обличчя.

Література

1. *Бернхем В.* Вступ до права та правової системи США. — Київ, 1999.
2. *Бернэм У.* Суд присяжних заседателей. — М., 1995.
3. *Дворкін Р.* Серйозний погляд на права. — Київ, 1999.
4. *Коэн М.* Американская мысль. — М., 1958.
5. *Леви Э.Х.* Введение в правовое мышление. — М., 1995.
6. *Петражицкий Л.И.* Теория права и государства в связи с теорией нравственности. — СПб., 2000.
7. *Синха С.П.* Юриспруденція. Философия права. — М., 1996.
8. *Старченко А.А.* Философия права и судебного процесса в США. — М., 1969.
9. *Фридман Л.* Введение в американское право. — М., 1992.

10. *Фуллер Л.* Мораль права. — Київ, 1999.
11. *Фуллер Л.* Анатомія права. — Київ, 1999.
12. *Харт Х.Л.А.* Концепція права. — Київ, 1998.
13. *Cohen M.R.* American Thought. A Critical Sketch. — Glencoe (Illinois), 1954.
14. *Hall J.* (ed). Highights of Jurisprudence. — Indianapolis etc., 1940.
15. *Pound R.* Fifty Years of Jurisprudence //Harvard Law Review, 1937. — vol. 50. — № 4. — P.557-582.
16. *Pound R.* The Formative Era of American Law. — Boston, 1938.
17. *Pound R.* The Spirit of the Common Law. — Boston, 1921.

Надійшла до редакції 25.08.2006 р.